

Současná německé bádání vyzvedává mnohdy těsnou spojitost jevu s vývojem v protestantské oblasti, fakticky však praxe hudebně rétorických figur znamenala zákonitou etapu ve vývoji evropské hudby vůbec. V českém kontextu lze tendence k hudebně rétorické figurice zjistit v tvorbě J. Galluse, zdejší barokní chrámová hudba znamenala pak zřejmě při své dobově specifické funkční zaměřenosti relativně nevýhodný terén pro větší rozvinutí této praxe. Co se teoretických reflexí týče, uvádí J. Blahoslav v předmluvě k *Musice* (1569) nazvaném *Naučení potřebná těm, kteříž písně skládati chtějí úvahu „O slovích“*, kde hovoří o metafoře a epitetu výslovně jako o rétorických (nikoliv ovšem ještě hudebně rétorických) figurách. Významným, byť na dobových autoritách závislým pramenem k problematice hudebně rétorických figur jsou teoretické práce T. B. Janovky a M. Vogta (nakolik jejich výklad problematiky odpovídá kompoziční praxi v českých zemích, nelze přesně říci). Na výkladě figur v Rybově učebnici můžeme sledovat poslední stádium proměny figur, vyvázaných z původního funkčně sémantického kontextu (figurace). Jako relikty někdejší označovací praxe vystupuje u Ryby snaha pojmenovat syntaktické jednotky figur vhodnými (i českými) názvy. Obecně se dnes řeší otázka, zda a nakolik přežívala tradice hudebně rétorických figur v tvorbě klasicismu, zda nevzniká i později analogická figurika na základě dalšího vývoje vztahu „hudba - řeč“, apod. V zásadě je ovšem zřejmé, že hudebně rétorické figury jako obecně uvědomovaný a teoreticky reflektovaný postup jsou vázány na konkrétní historicko-vývojovou situaci evropské hudby, na příslušná stylová řešení, na víceméně žánrově vyhraněné typy i na určitou jedinečnou podobu vztahu hudby k rétorickým normám.

V následujícím textu podáváme přehled rekonstruované systematiky názvů hudebně rétorických figur, přičemž zmiňujeme teoretiky, kteří se rozhodujícím způsobem zasloužili o výklad té které figury, a uvádíme i výskyt figury u autorů svázaných s českým prostředím.

Základní skupinu tvoří figury hypotyposické (zobrazovací). Podle J. Burmeistera (1606) jde o ornament, který odkrývá význam slova v textu, tlumočí různé formy afektu a názorně vyjadřuje jisté představy a myšlenky. Do tohoto okruhu patří: *anabasis* - vzestup (Kircher, Janovka, Vogt), stupňovitý přímočarý pohyb nahoru, používaný při slovním líčení vstupu na nebesa apod. (J. Gallus tak vyjadřoval radost); *katabasis* - sestup

(Kircher, Janovka, Vogt), stupňovitý přímočarý pohyb dolů, používaný při slovním líčení sestupu, nízkosti apod. (J. Gallus takto vyjadřoval úklon hlavy při pozdravu); *circulatio* či *kyklosis* - obíhání (Kircher, Printz, Janovka, Vogt), krouživý melodický pohyb při výrocích typu *circumdare*, *coronare*, zemský obzor, nebeská klenba apod.; *ethophonia* či *mimesis* - napodobení (Vogt), napodobení melodie jiným hlasem v různé tónové výšce; *fuga* - útěk (Kircher, Janovka; Janovka používá výrazu *fuga alio nempe sensu*), rychlý letmý pohyb při textech vyjadřujících útěk, chůzi, následování či napodobování; *tirata* - dlouhá řada (Printz, J. G. Walther, Janovka, Vogt), přímočarý stupnicový běh používaný při slovech jako šíp, střela, vrhat atd. (podle rozsahu se rozeznávala *tirata piccola* = tercie, *tirata mezza* = kvarta či kvinta, *tirata defectiva* = sexta či septima, *tirata perfecta* = oktáva, *tirata aucta* = více než oktáva).

Nejrozsáhlejší skupinu tvoří figury opakovací s emfatickým významem: *anadiplosis* - zdvojení (Vogt), opakování závěrečné části melodie opět na začátku; *anaphora* či *repetitio* - přenesení či opakování (Burmeister, Thuringus, Janovka, Vogt), častější opakování jednotlivých hudebních myšlenek, též ostinátní opakování (nejčastěji v basu), vhodné k vyjádření exaltovaných duševních stavů, apelu apod.; *analepsis* - návrat (Burmeister), opakování 2 hudebních celků ve stejné výšce; *anaploke* -

zaplétání (Burmeister), překrývané opakování ve vícesborových skladbách, používané u textů jako kdo v tebe doufá, chvalte, rozséal, zní spod.; climax či gradatio - stupňování (Burmeister, Lippius, Kircher, Bernhard, Forkel, Janovka, Vogt), vícenásobné opakování motivu, posunuté na další stupeň, jež se používá k vyjádření naléhavé touhy apod. (figuru používanou J. Gallusem pojmenoval H. J. Busch auxesis); complexus či symploke - spojení, podle Burmeistera současné použití křížků a bé v souzvuku, podle Nucie opakování začátku na konci, podle Janovky a Kirchera slévání hlasů, používané např. k vyjádření Istivého útoku; epanadiplosis - vzít dvojmo (Vogt), přesné opakování začátku na konci tak, aby se perioda otevírala i uzavírala stejnou kadencí; epanalepsis - vzít, chopit (Vogt), podobná figura jako epanadiplosis, ovšem s tím rozdílem, že se opakují jen skupiny tónů; epizeuxis - pohánět (Ahle), opakování hudebního motivu na vyšším nebo nižším stupni; epistropa - kolem dokola (Scheibe, Ahle), opakování stejných závěrů po sobě následujících částí melodie; hyperbaton - překročitelný (Schei-be), přemístění tónů nebo motivů do jiné polohy; palilogia - znovu říci (autor neudáván), opakování úseku melodie nebo jejího začátku ve stejné výšce či hlase; paronomasia - odlišné pojmenování (Scheibe), opakování části hudební věty v důraznější podobě; polyptoton - s mnoha případy (Vogt), opakování melodického obratu na jiném stupni a s jiným rozvodem; polysyndeton - vše shodné (Vogt), opakování melodických ozdob na stejném stupni při zdůraznění děje, citu apod.

Další velkou skupinu tvoří skladebné figury, vyznačující se hudebně rétorickým vyjádřením celé harmonické periody. Patří sem zejména: antitheton - protiklad (Kircher, J. G. Walther, Scheibe, Janovka, Vogt), protiklad tématu a protitématu a nástup kontrastního úseku (figura vyjadřuje textem navozený kontrast pomocí protikladů jako „dur - moll“, „diatonika - chromatika“, „homofonie – polyfonie“, „konsonance - disonance“); assimilatio - připodobnění (Kircher, Janovka), vyjádření emotivního působení slov v harmonické periodě pomocí napodobování hlasu nástrojů; congeries - hromada (Burmeister), nakupení dokonalých i nedokonalých konsonancí pohybujících se stejným směrem; exclamatio či ecphonisis - zvolání (J. G. Walther, Scheibe, Mattheson, Vogt), figura zvolání, tvořená skokem malé sexty nahoru (např. při slovech ó, zadrž bolest!); falsobordone, figura uváděná u Vogta, vlastně zpěv slabik či slov na stejném tónu pomocí figur pleonasmus a isobatus (výklad figury isobatus neznáme); hyperbole - překročení (Burmeister), překročení notové osnovy směrem nahoru; hypobole - podložení (Burmeister), překročení notové osnovy směrem dolů; interrogatio - otázka (Bernhard), vzestupné sekundové kroky hlavně v závěru myšlenky; noema - myšlenka (Burmeister), zdůraznění textově významného místa homofonním úsekem (v polyfonní hudbě); synhaeresis - stažení (Vogt), stažení 2 slabik na 1 tón nebo 2 tónů na 1 slabiku; schematoides - posun (Vogt), současné ukončení melodií, z nichž každá zaznívala v jiném časovém úseku.

Poměrně rozvinutá je skupina disonantních figur, vznikajících aplikací disonantních postupů: antistaechon - změna (Vogt), změna předposlední noty v kadenci (nahrazení tercie či kvinty kvartou); apotomia - příkrost (Vogt), figura vznikající ve zpěvu ostřejším nasazením chromatických půltónů; catachrese - zneužití (J. G. Walther), obdoba rétorické figury použití slova v jiném než vlastním významu, v hudbě výjimečné, leč vhodné vybočení z konsonance; heterolepsis - uchopení něčeho jiného (Bernhard), postup z konsonance do disonance, přebírání jiným hlasem, též vedení nejvyššího hlasu v kadenci do tercie s kvartovým průtahem, konečně pak i nepravidelný rozvod disonance skokem k tónu v jiném hlase; multiplicatio či extensio - znásobení, rozšíření (Bernhard), rozdělení disonance do více not kratšího trvání, neobvyklé prodloužení disonance; parrhesia - volnost řeči (Burmeister), vhodné harmonické či melodické použití zmenšených a zvětšených intervalů k ilustraci něčeho škodlivého, nepříjemného apod.; passus duriusculus - tvrdý krok (Bernhard), neobvyklý

chromatický postup v rozsahu kvarty, někdy též postup zvětšené sekundy, zmenšené tercie, zvětšené a zmenšené kvarty apod.; pathopoiia - vzbuzení vášní (Burmeister), nedošlápný půltónový postup, vyskytující se při zhudebnění afektovaných slovních výrazů; pleonasmus - nadbytek (Burmeister, Vogt), obohacení postupu disonantním průchodem či synkopací; retardatio - zpoždění (Bernhard), rozvedení zdůrazněné disonance směrem nahoru; saltus duriusculus - tvrdý skok (Bernhard), melodický skok o sextu, septimu nebo zvětšený a zmenšený interval.

Existovalo i několik druhů figur tvořených pomlkami: abruptio - odtržení (Bernhard, Janovka, Vogt), sémanticky zdůvodněné přerušení melodického hlasu těsně před zakončením kadence; apokope - odštížení (Burmeister, J. G. Walther), neobvyklé zkrácení finálního tónu, způsob deklamace v závěru skladby bez obvyklého prodloužení notových hodnot; aposiopesis - přerušení (Nucius, Vogt), generální pauza jako výraz mlčení, ve spojení s textem vypovídajícím o zániku, smrti a konci, při zakončení důležitých myšlenek apod.; ellipsis - mezera (Scheibe, Forkel), výpusťka, uzavření konsonance pomlkou, po níž následuje disonance; homoioteleuton - právě končící (J. G. Walther), generální pauza uprostřed skladby; stenasmus - povzdech (Kircher, Vogt), pauzami tvořené vzdechy, jež vyjadřují příslušný duševní stav; suspiratio - vzdech (Kircher), přerušení deklamačního nebo melodického toku jednou nebo více pauzami (slova mohou být dělena na slabiky); tmesis - řez (Vogt), podobná figura jako suspiratio.

Některé figury souvisely s uplatněním postupů \square fugy při tvorbě melodie: hypallage - změna (Burmeister), převrat intervalového postupu jako výraz kontrastu; metabasis či diabasis - přesah (Vogt), proplétání 2 nebo více hlasů; metalepsis - záměna (Burmeister), fuga s 2 tématy; parembole - vsunutí (Burmeister), vyplňování volných míst mezi hlasy. Nepočtená je skupina figur tvořených synkopováním melodie: mora - zadržení (Bernhard), rozvod disonance pomocí synkopovaného průtahu; symblema - spojení (Burmeister), závěrečná fáze celého sledu synkopických zadržení.

Některé z figur mohou být zařazeny do různých skupin, hranice mezi skupinami jsou navíc neostré a uplatněním dalších klasifikačních hledisek lze figury třídit i jinak (např. k disonantním figurám mohou být počítány climax, ellipsis, exclamatio a mora, k synkopickým figurám pleonasmus, retardatio, tmesis apod. Složitý, historicky postupně narůstající a proměnlivý systém hudebně rétorických figur byl variabilně aplikován nejen v různých vývojových etapách, ale i u jednotlivých autorů a mnohdy i v jednotlivých dílech.

B. Lex.: Janovka 1701, s. 46. MGG IV, s. 176. Riemann III, s. 286. Apel 2, s. 313. SLT, s. 111. Brockhaus-Riemann I, s. 404. New Grove VI, s. 545, XV, s. 793. Knihy a čsp.: Vogt 1719. s. 147 - 153. Ryba 1817, s. 82 - 84. Hostinský 1896, s. 55 - 56. H. H. Eggebrecht: Heinrich Schütz, Musicus poeticus (Göttingen 1959). H. J. Busch: Moteti Jakoba Gallusa in nauk o figurah v prvi polovici 17. stoletja (in: Muzikološki zbornik 5, Ljubljana 1969, s. 40 - 53). A. D. Stoll: Figur und Affekt (Tutzing 1978).